

વર્ષ ૨૦૦૬ની ગુજરાતી કવિતાનો ચહેરો | સિલાસ પટેલિયા

ગુજરાતી કવિતાયન : ૨૦૦૬ : સંપા. વિનોદ જોશી, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, પૃ. ૧૧૬, કિં. રૂ. ૭૦/-

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી કવિતાયન’ ગ્રંથમાળાના સોળમા મણકાનું સંપાદન વિનોદ જોશીએ ‘ગુજરાતી કવિતાયન ૨૦૦૬’ કાવ્યગ્રંથ રૂપે કર્યું છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રચાયેલી ૬૨ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. ગીત, ગઝલ, સોનેટ, લાંબી રચના, દીર્ઘ રચના, અછાંદસ આદિ સ્વરૂપમાં વિવિધ વિષયોને વ્યક્ત કરતી રચનાઓ અહીં છે. સાત દીર્ઘ કાવ્યો છે. ત્રીસેક જેટલી ગઝલો છે. દસ ગીતો છે. દસ જેટલી અછાંદસ રચનાઓ છે. એકબે સોનેટ ને અન્ય રચનાઓ છે.

‘તુષ્ટિકર કાવ્યસિદ્ધિ’ શીર્ષક અંતર્ગત સંપાદક વિનોદ જોશીએ જે કેફિયત રજૂ કરી છે એ એકદમ સ્પષ્ટ તથા તટસ્થ ભાવકની તો છે જ, એમાં સંપાદકીય વિલક્ષણ સૂઝ તથા સંપાદક સ્વયં કવિ હોવાને કારણે કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયા દરમિયાન જન્મતા સર્જકીય પડકારોનો કેવો મુકાબલો થયો છે ને શું નીપજી આવ્યું છે એનો ચોખ્ખો હિસાબ પણ અહીં છે. માટે જ સંપાદક કહી શક્યા છે : ‘કશુંક ચડિયાતું લાગ્યું હોય તો તે જતું ન કરવાની લાલચે લગીર કયાશવાળાં કોઈ કાવ્યો પણ અહીં લીધાં છે.’ (પૃ. ૪) સંપાદકનો અભિગમ કાવ્યતત્ત્વની સાથે સાથે સૌન્દર્યસ્થાન શોધવાનો પણ રહ્યો છે એનો પરિચય આમાંથી મળે છે. આમ છતાં ‘પસંદગીનું ધોરણ’ એમણે ઠીલું પડવા દીધું નથી. સંપાદકે સ્વીકાર્યું જ છે કે બધાં જ ઉત્તમ હોવાનું નહીં કહી શકાય છતાં આ કાવ્યો પર સંપાદકની ‘પસંદગીની મહોર’ અવશ્ય છે જ ! એની પ્રતીતિ થાય જ છે. રુચિભેદના પક્ષનો સંપાદકે સ્વીકાર કર્યો જ છે ને એવો ભેદ તો રહેવાનો જ છતાં સોનું અને કથીરનો ભેદ તારવવો ને જે સારું-સારું છે એ સારવી લેવું એમાં જ સંપાદકધર્મ છે, જે અહીં ખંડિત થયો નથી. બહુ મોટા ઢગલામાંથી સુવર્ણકણ વીણી લેવા, દુષ્કર કર્મ છે. અઢળક રચનાઓના ખડકલામાંથી આવાં ને આટલાં કાવ્યો વીણવાનું સાહિત્યિક કર્મ પણ અવશ્ય કસોટી કરનારું હશે જ !

આ સંચયમાં ગઝલો વધારે છે એ બતાવે છે કે દરેક વર્ષની જેમ, વર્ષ ૨૦૦૬ દરમિયાન પણ ગઝલો વધારે પ્રમાણમાં રચાતી આવી છે.

પુષ્કળ ગઝલોમાંથી તારવેલી થોડીક ગઝલો ખરેખર ભાવસંતર્પક છે. ગંભીર અને ઊંડી છે. વિષયનું વૈવિધ્ય ઓછું જણાય પણ ગઝલના પ્રત્યેક શેરનું તંતોતંત નિર્વહણ કલાત્મક પ્રતીત થાય છે. શિષ્ટ કાવ્યભાની, નાટ્યાત્મકતા, વ્યંગકટાક્ષના સૂરો અને સ્વ સાથેના સંવાદમાંથી જન્મતી આત્મખોજ અહીં છે. કેટલીક ગઝલો સંવેદનસિક્ત છે જે સ્પર્શી જાય છે.

‘આવ, ને આવીને કંઈ રકઝક ન કર

સાવ ખાલી આંખને ભરચક ન કર’ (પૃ. ૦૨)

માં અંકિત ત્રિવેદીએ જે નાટ્યાત્મકતા પ્રગટાવી છે એ પ્રભાવક છે. ‘નીકળ’ રચનામાં મનહર જાનીએ પણ આવી નાટ્યાત્મકતા રચી છે. એમાં જાત સાથેનો હિસાબ પણ છે. ઉત્ખનન છે. એટલે એમાં ઊંડાણ પણ છે. કિરણ ચૌહાણની ‘સાહેબ’, ગૌરાંગ ઠાકરની ‘થાય છે’, રાજેશ

વ્યાસની ‘એક માણસ’ આદિ ગઝલોમાં વ્યંગકટાક્ષ છે. જમાનાનું ચિત્ર પણ છે. ‘સાહેબ’ રચનામાં સત્તા સામે વ્યંગ છે.

‘શિખર પર આપ પહોંચ્યા છો, હવે પહોંચીને કરશો શું ?

તળે સંભળાય એવી ભૂમ તો પાડી જુઓ સાહેબ !’ (પૃ. ૧૭)

કેટલીક ગઝલોમાં જાત સાથે વાતચીત છે. એ સંવાદાત્મક લાગે. એમાં આત્મખોજ પણ છે. ખુમારી પણ છે. વળી, કશીક સંઘર્ષરત ક્ષણ સાથે મુકાબલો હોવાથી એ પ્રતીતિકર પણ બની રહે છે. ગુણવંત ઉપાધ્યાયની ‘સાયવજે’, ગુલામ અબ્બાસની ‘કરગરવું...’, રવીન્દ્ર પારેખની ‘ગઝલ’, રિષભ મહેતાની ‘આંખોમાં...’ કે સુરેન્દ્ર કડિયાની ‘ગઝલ’માં આ તત્ત્વ અનુભવવા મળે છે. એકાદ ઉદાહરણ :

● **‘ક્યાં તો તું જળ વચે જુવાળ ન કર**

યા પછી જળની ફરતે પાળ ન કર.’ (પૃ. ૭૬)

● **‘જાગરણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?**

તપ્ત રણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?’ (પૃ. ૮૫)

અનુક્રમે રવીન્દ્ર પારેખ તથા રિષભ મહેતાની ગઝલોના આ બે નમૂનામાં જ નહીં, સળંગ ગઝલમાં ઉપર્યુક્ત વલણ પ્રતીત થાય છે. હનીફ સાહિલની ‘મરણને જાળવજો’ ગઝલ કે દાન વાઘેલાની ‘ગઝલ – ઘણાં વર્ષો પછી’માં આપણા હૈયાને આર્દ્ર કરી મૂકે તેવી ઘેરી ને તીવ્ર વેદનાસિક્ત પળોનું કલાત્મક પ્રગટીકરણ થયું છે. આમ, લંબાણભયે વધારે ઉદાહરણ ટાંકી શકાય એમ નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડે કે આ ગઝલો ભાવ અને ભાવાભિવ્યક્તિ – બંનેના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. આદિલ મન્સૂરી, રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા આપણા પ્રતિભાવંત ગઝલકારોની ગઝલો પણ અહીં છે, તો નવા ચહેરાઓની ઓળખ પણ અહીં છે.

પ્રમાણમાં લાંબાં ને દીર્ઘ કાવ્યો પણ આ સંચયમાં છે. ઊર્મિલા ઠાકર- રચિત ‘ક્લિક... ડિલીટ... ક્લિક્’ રચનામાં ફોન, મોબાઇલ, ફેક્સ, ઇ-મેઇલ, આઈડી, પાસવર્ડ, વેબ સાઇટ, કમ્પ્યુટર આદિ યંત્રયુગના આધુનિક ઉપકરણોમાં કેવી રીતે સાચો શબ્દ લુપ્ત થઈ ગયો છે ને કેવી રીતે માનવસંબંધમાંથી સ્નેહ ને સચ્ચાઈ ગુમ થઈ ગયાં છે, એનું આલેખન છે. પ્રયોગશીલતા પ્રભાવક બની છે. બે સમયને અથડાવ્યાં છે ને કરુણવક સ્થિતિ રચી છે. ‘કોણ છું હું ? ક્યાં છે મારો ચહેરો ?’માં આ સ્થિતિની પરાકાષ્ટા જોવા મળે છે. ‘ઘરઝુરાપો’માં વતનવિચ્છેદ છે. વિદેશમાં રહ્યા રહ્યા જે રીતે ઘર-વતન નાયકને વળગે છે એનું જક્રસ્તાપોઝ વેધક છે. ૧૦ ખંડમાં વહેંચાયેલી આ રચનામાં લોકગીત – લોકકથા, ગ્રામચેતના, ધૂળિયા ગામનાં સ્મરણો, પાત્રસૃષ્ટિ આદિનું સુંદર સંયોજન થયું છે. ફિલ્મની ટેકનિકનો અહીં વિનિયોગ છે. નાટ્યોર્મિ તથા આત્મખોજમાંથી જન્મેલો નાયકનો અવાજ હૃદયસ્પર્શી છે. બાબુ સુથારની આ રચના અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. યજ્ઞેશ દવેની ‘હેલો’માં રામદેવપીરના હેલોનો ભાવસંદર્ભ વિસ્તરતો રહ્યો છે ને આજના સમયના માનવચહેરાને પ્રગટાવનારો બન્યો છે. વ્યંગકટાક્ષ પણ કલાત્મકતાથી આવ્યો છે. વિધવિધ કાકુઓ અને ટિપિકલ હિંદી ભાષાનો પ્રયોગ આ રચનાને સુંદર બનાવવામાં ભારે ભાગ ભજવે છે. હરીશ મીનાશ્રુની ‘પંખીપદારથ’માં પંખી પ્રતીકાત્મક સંદર્ભ રચે છે. તેજ, ગતિ, આકાશ અને અંતે જતા વિશાળતાનો સંદર્ભ પંખીમાંથી ફૂટતો આવ્યો

છે એ વિસ્મિત કરી દે છે. ‘દૂધ’ નામની સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની દીર્ઘ રચનામાં ગાંધીજી અને બકરી કેન્દ્રસ્થ છે. બોલીના લયલહેકા-કાકુઓમાં જ આખું કાવ્ય ચાલે છે. હાસ્યવ્યંગકટાક્ષની સેર સમાંતરે ચાલે છે. બકરી બચાવતા ગાંધી જે રીતે ચિત્રિત કર્યાં છે એની અહીં મજા છે.

મોંચડે બેઠા છે મા'રાજા, ને ભેળા વાઈશર-ગવંડર,

એમ્મી બેમ્મી, શીયેમ-પીયેમ, વર્લ-બેન્ક તવંગર

શંધુ શમજ્યો – શમજ્યા પાળે અટકે તો ગોંધી શેનો ? (પૃ.

૮૩)

આ છે રોચક કાવ્યબાની ! આખું કાવ્ય સંવાદાત્મક, ઉદ્બોધનાત્મક અને નાટ્યાત્મક શૈલીથી રચાયું છે.

‘શ્રી પુરાંત જણસે’ પણ લાંબું કાવ્ય છે. કવિ રાજેન્દ્ર પટેલે સમયપટનાં વિવિધ રૂપોની ભીતરમાં શ્વસતું મન અહીં મૂર્ત કર્યું છે. એ મનનાં મૂળ પરંપરા સાથે કેવી રીતે જોડાયેલાં છે એના નિરૂપણની સમાંતરે એનું ઉત્પનન પણ ચાલે છે. મનની આવી લીલા અહીં આસ્વાદ્ય બની છે અનેક કલ્પનશ્રેણીને લીધે !

ગીતરચનાઓનું ચયન પણ ટકોરાબદ્ધ છે. કેટલીક રચનાઓમાં અધ્યાત્મરંગ ઘૂંટાયો છે. નિરંજન રાજ્યગુરુની ‘શરત’ રચના આવી છે. ‘નથી હાટ કે ઘાટ, માટ / છે વાટ અજબ વેરાગી’ (પૃ. ૩૪) સૂફી ભજનનો પ્રલંબ લય અહીં પ્રતીત થાય છે. છૂટતા તીર જેવી ભાવસ્થિતિને જે રીતે બાંધી છે એ પ્રક્રિયા આસ્વાદ્ય છે. મધુમતી મહેતાની રચના ‘એક તારો તૂટેલો’માં પણ રહસ્યવાદનું મૂર્ત રૂપ છે. ‘એક તારો તૂટેલો સંધાઈ ગયો રે / મારો સાંવરિયો એમાં બંધાઈ ગયો રે’ (પૃ. ૬૧) સાંવરિયા સાથેનું ઐક્ય કેવા આનંદમાં લઈ જાય છે એનું નિરૂપણ મજાનું છે. હરિશ્ચંદ્ર જોશીની ‘અવધૂગાન’માં પણ અકળ પરમતત્ત્વ પામવા માટેના ઉધામાનું બચાન છે. વ્યંગ પણ એમાં છે. આખાનું સ્મરણ સહજ થાય !

કેટલાંક ગીતોમાં કવિના મિજાજનું આલેખન જોવા મળે છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની રચના ‘સામો કાંઠો’માં પડકારને ઝીલવાની ખેવના છે. ખારવાઓનાં ગીત અને ટાગોરનું ગીત.... એકલો જાને રે... આદિનું સ્મરણ આ ગીત કરાવે છે. એવો જ મસ્તરંગી મિજાજ પ્રગટ કરતી રચના મણિલાલ હ. પટેલની ‘અલકમલકથી આવ્યો’ છે. ‘અલકમલકથી આવ્યો છું અલકમલકમાં જઈશ... / બીજત્રીજની ચન્દ્રકલાઓ વચ્ચે હસતો રહીશ...’ (પૃ. ૬૦) વનવગડો-સીમખેતર ને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વચ્ચે વિહરવાની મુક્ત ઝંખના આમાં છે જે કવિની આંતરઓળખની દ્યોતક છે. ‘ઘટના એવી’માં પણ હરિકૃષ્ણ પાઠકે નિજમનલીલાનું ચિત્રાંકન કર્યું છે. કેટલાંક ગીતોમાં ગ્રામપરિવેશનું ચિત્ર વિવિધ ભાવો સાથે સાંપડે છે. ઊજમશી પરમારકૃત ‘વરસે ખાંડાધાર’, ગભરુ ભડિયાદરાની રચના ‘બાઈ, મારે આંગણો...’, રતિલાલ સથવારાનું ગીત ‘અવસરિયો’ આદિમાં આ જોવા મળે છે.

કેટલીક અછાંદસ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. બહુધા આ રચનાઓ પ્રતીકધર્મી બની છે. ‘બસ હવે’માં ગીતા નાયકે વહી ગયેલા સમયનું ચિત્ર પાંચીકા વડે પ્રગટ કર્યું છે. ‘તે સાંજે’માં બે ભાવ, બે ચિત્રો સામસામે મૂકીને કવિ જ્યદેવ શુક્લ સાંજ પાસેથી જે સર્જકીય કામ લે છે એ પ્રક્રિયા આખીય રસાળ છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્નાની રચના ‘જળ’ આખેઆખી રચના પ્રતીક

છે આંતરમનની વિધવિધ લીલાનું ! ‘વિખેરાઈ જાય’માં રમણીક સોમેશ્વરે સમુદ્ર, જળ અને ચંદ્ર તથા અંતે કોડી – સાંકળીને જે લઘુકાવ્ય રચ્યું છે એ મોતી જેવું છે. અર્થગંભીર પણ છે. એનાં સ્ફુલ્લિંગો વિસ્તાર પામે છે. આ પણ સંકુલ પ્રતીકાત્મક રચના જ છે. ‘એક આવરણ’માં હિતેન આનંદપરાએ આધુનિક માનવનિયતિને તાકી છે. માણસે કેવાં કેવાં આવરણો રચીને જીવવાનું પસંદ કર્યું છે યા એને કરવું પડ્યું છે એનું વ્યંગાત્મક આલેખન આમાં છે. આવરણ પણ પ્રતીક બની રહે છે. ‘એક આવરણ / વિસ્તરતું રણ...’ (પૃ. ૧૦૪) આમાં કરુણ વિપર્યાસ છે.

સમ ખાવા પૂરતી એક સોનેટરચના ! ઉશનસૂની ‘લીલોતરીની ગૂંચમાં’, વૃક્ષની લીલપભીની લીલા અંકિત કરે છે. વૃક્ષ અહીં જીવનની લીલપનું પ્રતીક બની રહે છે. નલિન રાવળની રચના ‘મનોમયિ’ અને રાજેન્દ્ર શાહની રચના ‘જન્મદિને’ બંનેમાં મન કેન્દ્રમાં તો છે જ, બંને રચના સંસ્કૃત કાવ્યબાનીના સંદર્ભમાં ધ્યાનાર્હ છે. ૨૦૦૬ માં આવી રચનાઓ વિરલ છે. એક સમય હતો સોનેટ – સોનેટમાળા રચાતાં હતાં ને કોઈ છંદ, કવિનો આગવો વિશેષ ગણાતો. આ વર્ષમાં આ એક જ સોનેટ, સોનેટસ્વરૂપમાં દુકાળ સૂચવે છે. ‘બૃહદ્ છંદોલય’થી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહમાં ‘માઈલસ્ટોન’ સમું સ્થાન ધરાવતા કવિ નિરંજન ભગતની રચના ‘મારા પ્રેમમાં’ એમની આગળની રચનાઓથી જુદી જ રચના છે. સ્નેહ અને વ્યાપક માનવસંબંધના સંદર્ભમાં આ કૃતિ ગંભીર છે. ‘ન એના જેવો’ શબ્દપ્રયોગનું આવર્તન ને સમાંતરે પ્રિયજનને થતું ઉદ્બોધન – આવી રીતિ પ્રભાવક બની છે. આમ, આધુનિક અને અનુઆધુનિક કવિઓની રચનાઓ અહીં છે. પ્રયોગશીલ કાવ્યબાની અને આધુનિક માનવચહેરો પણ અહીં છે. પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન પણ ગીત આદિમાં છે.

૧૧ સામયિકોમાંથી આ રચનાલોક પસંદગી પામ્યો છે. કેહ્યિતમાં સંપાદકે કહ્યું છે : ‘જેમાં કંઈક ઉત્તમ નીપજી આવ્યું છે તે જ આપણી રિદ્ધિ છે અને તે જ આ વર્ષની કવિતાનો ચહેરો છે તેમ માનવું યોગ્ય છે.’ જે કંઈ છે તે સંપાદકની આંખે આ છે ને ૨૦૦૬ના કાવ્યપ્રવાહના સંદર્ભમાં આ આપણી રિદ્ધિ છે !